

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ:

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ — ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1933

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^Α ΕΚΔΟΤΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 46^Α
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Α. της Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

Σε ὅσους ἡ παρουσία τοῦ Μαρινέτι στάς Ἀθήνας εἶχε γεννήσει τὴν περιέργεια ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὸν φουτουρισμό, προτείνω νὰ στοχασθοῦν τὴ φράση ποὺ εἶπε σὲ κάποια συνέντευξη ὁ ἀρχηγός του: «Ὁ φουτουριστὴς δὲν ἔχει μνήμη.»

Ἡ πρόταση, — ἀξιῶμα, εὐχή ἢ συμβουλή, — ἔχει, ὑποθέτω, διπλὴ σημασία.

Συμβολίζει βέβαια πρῶτιστα τὴν ἀρνηση τῆς παραδόσεως. Ὁ φουτουρισμὸς ἐφιλοδόχησε νὰ γίνῃ σχολὴ ριζικὰ δημιουργική, μὲ τὴν ἐννοια τῆς ἀδιάλλακτης πρωτοτυπίας. Ἦταν φυσικὸ νὰ χτυπήσῃ πρῶτα πρῶτα τὶς ρίζες τοῦ ἀταβισμού καὶ τῶν ἐπαναλήψεων ἀκαδημαϊσμός, μουσεῖα, ἡ ἱστορικὴ παιδεία, ἡ σοφία γράφτηκαν στὸ μαῦρο πίνακα. Ἡ κοινωνικὴ, ἡ ἀπρόσωπη μνήμη τῆς τέχνης ἔπρεπε ν' ἀχρηστευθῆ.

Ἀλλὰ τὰ μανιφέστα τῆς σχολῆς εἶχαν καὶ τὸ θετικὸ τους μέρος, ποὺ αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ καλλιτέχνου καὶ πληροφορεῖ σὲ ποιὲς ἐσωτερικὲς πηγές, σὲ ποιὲς δυνάμεις στηρίζεται ὁ φουτουρισμός. Διαλέγω ἓνα μέρος: «διαίσθησις καὶ ἀσυνείδητο — ἀκυβέρνητη φαντασία — αὐθορμητισμός — ἀναζήτησις νέων αἰσθητηρίων — ζωὴ ἐκρηκτικὴ...» Ἀπὸ τὸ σχῆμα ποὺ ἰχνογραφεῖ ἡ συνεχιζόμενὴ ἀπαρίθμησις μένει ἔξω ἡ μνήμη. Ἐδῶ παίζει θέσις ἡ κυριολεξία τοῦ ἀξιῶματος. Ἡ ψυχολογία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, τουλάχιστον ἡ τυπικὴ, ἡ ἐπικρατοῦσα, αὐτὴ ποὺ προβάλλει στὸ σύγχρονο ψυχογραφικὸ μυθιστόρημα, εἶναι φυγόκεντρικὴ, ἀνακόλουθη, συμπτωματικὴ. Ὁ νοῦς φωτίζεται περισσότερο ἀπὸ τὶς λάμπεις ποὺ ἀνάβει κάποτε ἡ διαίσθησις, παρὰ ἀπὸ τὸ σταθερὸ φῶς τῆς λογικῆς σκέψεως. Ἡ συνείδησις δὲν οἰστροηλατεῖται πιά ἀπὸ τὸ αἶσθημα, ἀπὸ τὸ κλασικὸ «πάθος», ποὺ ἐπιτέλους ἔδιναν στὴ ζωὴ κάποια βάσις ἐνότητος: σέρνεται ἀπὸ τὶς βραχύπνοες παρορμήσεις

τοῦ αἰσθησιασμοῦ καὶ τῆς εὐαισθησίας, κυριεύεται καὶ διασπᾶται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῆς στιγμῆς. Ὁ Julien Benda σ' ἓνα πολύκροτο βιβλίον τοῦ ἔψευγε τὴ νεώτερη φιλοσοφία (θεωρία τῆς γνώσεως), «ἀπὸ τὴν ὁποία μισὸ αἰῶνα τώρα ἡ ἀνθρωπότητα παίρνει τὶς ἀξίες της», ἐπειδὴ ὑποβιβάζει τὴν ψυχὴ ποὺ ἐνεργεῖ μὲ ξάστερες καὶ περιογεγραμμένες ιδέες, ποὺ προβαίνει «μὲ κατηγορίες, μὲ λέξεις», καὶ δογματίζει ἀντιθέτως τὴν ὑπεροχὴ τῆς ψυχῆς ποὺ κατορθώνει ν' ἀπαλλαγῆ ἀπ' αὐτὰ τὰ «διανοητικὰ ἥθη» καὶ νὰ αἰσθανθῆ τὸν ἑαυτὸ της ὡς «καθαρὴ τάσις», «καθαρὴ βούλησις», «καθαρὴ δράσις». Σὲ τέτοιο ψυχολογικὸ κλίμα ἡ μνήμη μένει ὡς ἓνα βαθμὸ στὸ περιθώριον. Γιὰ ν' ἀναπτύξῃ τὶς βαθιὲς λειτουργίες της, ἡ μνήμη χρειάζεται ἄλλον κανόνα ζωῆς: τὸ σταμάτημα καὶ τὴ στροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ μέσα, τὴν τάσι πρὸς τὴν αὐτοσυγκέντρωσις καὶ τὴν ἐνδοσκόπησις. Ὁ φουτουριστὴς ποὺ θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐποχὴν τοῦ στὴν ἰδιοτυπία της, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ δόγμα τῆς σχολῆς, ἔχει χρέος νὰ ρυθμίσῃ τὴν ἐνδόμυχη ζωὴ του ἐπάνω στ' ἀχνάρια τῆς ψυχολογίας της καὶ μάλιστα νὰ ὑπερθεματίσῃ. Ὁ φουτουριστὴς λοιπόν, ὁ ἀνθρώπος, ὁ καλλιτέχνης, θ' ἀγνοήσῃ τὴ μνήμη.

Χωρὶς ἄλλο, ἡ σκέψις ὅτι ἡ ὕφεσις τῆς μνήμης εἶναι δεδομένο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν μας συγκριτικὰ μὲ ἄλλες θὰ μπορούσε ν' ἀμφισβητηθῆ. Ὅμως ἡ ὑποτίμησις τῆς μνήμης στὸ κεφάλαιον τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς δὲν ὑπαγορεύθηκε, πιστεύω, στὸ φουτουρισμὸ μονάχα ἀπὸ τὴν πρόθεσις ἑνὸς ψυχολογικοῦ συγχρονισμοῦ. Σχετίζεται, λογικὰ καὶ πραγματικὰ, μὲ τὸ οὐσιαστικὸν τοῦ περιεχόμενου. Ὁ φουτουρισμὸς, ἀποστρέφοντας τὸ βλέμμα ἀπὸ τὰ περασμένα, ἐντοπίζοντας τὸν κύκλον τῆς ἐμπνεύσεώς του στὸ μέτωπον τοῦ παρόντος καὶ ἐπι-

διώκοντας τέλος ένα αισθητικό αποτέλεσμα που ν' ανταποκρίνεται στην πιθανή μορφή του μέλλοντος, εμπνέεται κατά βάθος και διερμηνεύει τον βασικό ρυθμό της ζωής, ή όποια διέπεται επίσης από την ανάγκη του απερίσπαστου συγχρονισμού, κρατιέται σέ εξακολουθητική προσαρμογή με το παρόν και προσανατολίζει τη δημιουργική της ενέργεια προς την υποθετική γραμμή του μέλλοντος. Στην κατηγορία των πνευματικών αξιών που εξυπηρετούν τη ζωή όταν πορεύεται με τον ρυθμό αυτό, όταν λειτουργεί δηλαδή σύμφωνα με τον θετικό προσορισμό της, η μνήμη έχει δευτερεύουσα θέση. Παράδειγμα: ο άνθρωπος που δεν έχει προδόσει ή μετατοπίσει την επιταγή της ζωτικής ορμής του και φέρεται προς την εξωτερική πραγματοποίηση, προς τη δράση, — τον πρώτο νόμο της ζωής — ελάχιστα επικαλείται τη μνήμη, όσο χρειάζεται για να παρατηρήσει με περισσότερη οξύδερκεια το παρόν και ν' αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τις νέες καταστάσεις που προβάλλουν: από τις αναμνήσεις του χρησιμοποιεί μόνο τα στοιχεία που προσφέρουν τη δυνατότητα επίκαιρης εφαρμογής: ό,τι περισσεύει συστηματικά καταστέλλεται: η μνήμη έδω ίσοδυναμεί με την ωφέλιμη πείρα. Για τον άνθρωπο αυτόν η ελεύθερη αναπόληση που δεν έχει άρχη και κατάληξη στην πραγματικότητα, αλλά χωνεύει και χάνεται στον ίδιο τον έαυτό της, ή προσήλωσή στη μνήμη με μόνη φροντίδα την πιστή αναπαράσταση του χρόνου, επισημαίνουν τη μισητή άβουλεια, την άρνηση της ζωής. — Κι' ως μη νομισθῆ ότι το αντίκρουσμα της μνήμης με το πνεῦμα αυτό μαρτυρεί τον αφιλοσόφητο θετικισμό των πρακτικών ανθρώπων ή εκδηλώνει μόνο την άμετρη εφορητικότητα που χαρακτηρίζει τα νιάτα. Από άλλη σειρά στοχασμών στην ίδια «θέση» έφτανε, αποκαλύπτοντας τη γενικότερη σημασία της, ο Νίτσε — ο Νίτσε που όνειρεύθηκε να διεγείρει τις ακρότατες δυνατότητες του ανθρώπου δείχνοντάς του το δρόμο της οὐτοπίας! Ο πολιτισμός, σκέπτεται, επάσχισε ν' αναθρέψει και να πειθαρχήσει ένα ζῶο, — τον άνθρωπο, — ώστε να μπορέσει να «υπόσχεται» «λοιπόν, το ζῶο αυτό για το όποιο ή λήθη είναι μια δύναμη και ή εκδήλωση ρωμαλέας

υγείας, έδημιούργησε μιαν αντίθετη ικανότητα, τη μνήμη, που χάρις σ' αυτή, σε ώρισμένες περιπτώσεις, θα εξουδετερώσει τη λήθη, όταν δηλαδή θα πρόκειται να υποσχεθῆ.» Σφάλμα, κατά τον Νίτσε, ή διαπαιδαγώγηση που βασίσθηκε στη μνήμη και φρόντισε να πλάσει ανθρώπους *συνεπείς*, ικανούς να δώσουν και να κρατήσουν υποσχέσεις. Η μνήμη αντιστρατεύεται τη δυναμικότητα του ανθρώπου, τα υψηλότερα πεπρωμένα του. . . Για να ξεπεράσει τον έαυτό του, για να πλησιάσει το άπρόσιτο, ο άνθρωπος, — ο «υπεράνθρωπος» — πρέπει εν μέρει να ξεχάσει την πείρα του, την ιστορία του, το παρελθόν του. Η συνείδηση που αποσταλαίξει από τη μνήμη τερματίζει το έγώ μέσα στα όρια του πραγματοποιημένου. Λυτρώσου λοιπόν πρώτα, αν θέλεις να κυριεύσεις τη μοίρα σου, από τη συνείδηση αυτή, που σε ταυτίζει με το απόλιθωμένο όμοίωμά σου και προδικάζει τις έλπίδες σου, και στοιχημάτισε με το άγνωστο που φέρεις εντός σου.

“Ωστε το αξίωμα του φουτουρισμού, εκτός από την άλληλουχία του με τις προγραμματικές επιδιώξεις της σχολής, ανταποκρίνεται ως ένα σημείο στις ζωτικές τάσεις του ανθρώπου και λαβαίνει θεωρητική επικύρωση από ένα φιλόσοφο που, θέλοντας να συγκροτήσει τον άνθρωπο επάνω στις γόνιμες βάσεις της ψυχολογίας του, έξοριζει τη μνήμη.

* *

Πιστεύω να έγινε κιόλας αισθητό ότι δεν έσκόπευα να διευκρινήσω απ' όλες τις πλευρές ένα χαρακτηριστικό σημείο της ιδεολογίας του φουτουρισμού, για να φανῶ χρήσιμος στον όπαδό ή στον μελετητή της. Αν ό σκοπός μου ήταν αυτός, θα έπρεπε ακόμη ν' ασχοληθῶ με το καθαρά αισθητικό πρόβλημα που θέτει ό άφορισμός του Μαρινέτι, και που κυρίως αυτό ενδιαφέρει τα έσωτερικά της σχολής: ποιό τεχνικό αποτέλεσμα θα είχε για τη συγγραφική πράξη ή άπουσία του στοιχείου της αναμνήσεως. Θα ήταν εύλογη τότε ή άπορία, πώς είναι δυνατόν να κινηθῆ ό καλλιτεχνικός νοῦς χωρίς ν' άντλήσει σχεδόν αποκλειστικά από τη μνήμη, και θ' έρχόνταν να την ενισχύσουν επιχειρήματα που θα μπορού-

σαν να οργανωθούν κάτω από τον τίτλο «ἡ μνήμη, πηγὴ ἐμπνεύσεως» με μοτίβο τὸν μῦθο τῶν ἀρχαίων ποὺ θέλει τὴ Μνημοσύνη μητέρα τῶν Μουσῶν... Θέλησα νὰ ἐξετάσω τοὺς λόγους, εἰδικούς καὶ γενικούς, ποὺ μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν καὶ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ δυσπιστία πρὸς τὴ μνήμη μιᾶς φιλολογικῆς σχολῆς ποὺ, ἂν δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ αἶσθημα τῆς ἐποχῆς μας, εἶχε τοῦλάχιστον ἀπήχησιν καὶ ἐπηρέασε πολλὰ ἀπὸ τὶς ποικιλῶνυμες νεωτεριστικὲς τάσεις ποὺ φανερώθηκαν στὰ εὐρωπαϊκὰ γράμματα τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἔρευνα θὰ εὗρισκεν ἀκόμη ἕδαφος νὰ προχωρήσῃ. Ἀρκοῦν ὡς τόσο, ὑποθέτω, ὅσα ἐσημείωσα παραπάνω γιὰ νὰ στρέψουν τὸ πνεῦμα καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετη τάξιν ἰδεῶν, νὰ ξυπνήσουν τὴ διάθεση τῆς ἀντιλογίας.

Οἱ σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν προορίζονται μολαταῦτα νὰ θεμελιώσουν μιὰν ἀπολογία τῆς μνήμης· σπουδάζουν ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις τὴν εἴσφορά της στὸν ψυχικὸ βίον. — ὅπως διαγράφεται σὲ λογοτεχνικὰ κείμενα χαρακτηριστικὰ, — καὶ ἀναλύουν ὠρισμένες καταστάσεις ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴ διοχέτευση τοῦ παρελθόντος στὸ παρόν, ἀπὸ τὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν χρόνον. Ὁ ἀναγνώστης ἂς βγάλῃ μόνος του συμπεράσματα. Ἡ μεθοδικὴ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος θ' ἀπαιτοῦσε ἄλλο σχέδιο.

* *

Ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου ἐπιβάλλεται στὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν πιστοποίησιν τῆς ἀλλαγῆς τῶν πραγμάτων. Καὶ κατὰ τὴ μαθηματικὴ ἀντίληψιν, ἂν δὲ σφάλλω, ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης τοῦ χρόνου δὲ στηρίζεται σὲ ἄλλη βάση. Ὁ Henri Poincaré, σχολιάζοντας κάπου τὶς συνέπειες τοῦ ἀτομισμοῦ (θεωρία τῶν *Quanta*), παρατηροῦσε πῶς, ἂν ἡ ὕλη δὲν βρισκόταν σὲ ἐξέλιξιν συνεχῆ, ἂν μεσολαβοῦσαν διαλείμματα στασιμότητος, ἓνα χάσμα θ' ἀνοιγόταν στὴ συναπτὴ διαδοχὴ τοῦ χρόνου, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία του· δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθοῦν δυὸ διαφορετικὲς στιγμὲς ποὺ θ' ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ἴδια κατάστασιν τοῦ κόσμου. Ἀλλ' ἡ γνώσις τῆς ἀλλαγῆς τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι αὐτούσιο

δεδομένο τῆς ἐμπειρίας· εἶναι ἔργο νοήσεως, εἶναι ἀποτέλεσμα μνήμης. Οἱ αἰσθήσεις, ὑποδουλωμέναι σὲ τρεῖς διαστάσεις ποὺ προσδιορίζουν τὸν χῶρον, δὲν εἶναι ἱκανὲς νὰ δώσουν, ἄμεσα, παρὰ μιὰ μόνον μορφή — τὴν πιὸ χονδροειδῆ — τῆς ἀλλαγῆς: τὴν κίνησιν, τὴ μετατόπισιν μέσα στὸ διάστημα. Οἱ ἄλλαι, οἱ βαθμιαῖαι ἀξομειώσεις τῶν πραγμάτων καὶ προπάντων οἱ βαθιῆς, οἱ λανθάνουσες ἀλλοιώσεις ποὺ τροποποιοῦν τὴν ποιότητά τους, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πιστοποιηθοῦν παρὰ μετὰ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν ἀνσμνήσεων ποὺ κράτησε ἀπὸ τὸ ἴδιον ἀντικείμενον ἡ μνήμη. Τὸ πνεῦμα συνθέτει τότε τὴν εἰκόνα μιᾶς διαδοχῆς ποὺ διαβάθμιζεται ἔξω τόπου, σὲ μιὰ νέα διάστασιν, σὲ μιὰ νέα κατηγορίαν — κατασκευάζει ἔτσι τὴ συγκεκριμένη παράστασιν τοῦ χρόνου.

Τὴν ἡμέραν ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀποσπάσθηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀπὸ τὶς καθημερινές, τὶς ὀλοένα ἐπείγουσας ἀπαιτήσεις τῆς ὑπάρξεώς του ποὺ ἐδυνάστευαν καὶ ἀποροροῦσαν ὡς τὸ τελευταῖον μόριον τὸ εἶναι του, γιὰ ν' ἀφαιρεθῆ καὶ νὰ ρεμβάσῃ τὴν ἡμέραν ποὺ τὸ «εὐρωστο ζῶον», διακόπτοντας τὴν ἀπερίσπαστη συμμετοχὴν του στὸ γίνεσθαι τῆς ζωῆς, — ποὺ χωρὶς ἄλλο τὴν ἐξασφάλιζε καὶ τὴν ἐπροστάτευεν ἡ λήθη, — ἐχειρίσθηκε πρώτη φορὰ τὴν «ἀντίθετην ἱκανότητα», τὴ μνήμην, κατακτώντας μέσα στὰ πλαίσιά της ἀκέρια τὴ συνείδησιν τοῦ χρόνου, — τὸ πνεῦμα ἐκέρδιζεν μιὰν ἀκόμην νίκην. Τοποθετοῦμαι στὴν ὑποθετικὴ χρονολογίαν ποὺ ἐχάραξεν ἡ αὐγὴ τῆς συνειδήσεως, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ταπεινὸ καὶ ἀσυνείδητον μόριον τοῦ κόσμου γινόταν μετὰ τὴ σκέψιν τὸ κέντρον του. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν παραβολὴν τοῦ «roseau pensant» τοῦ Πασκάλ: Ὁ ἄνθρωπος, ἕρμαιον τῶν τυφλῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, κ' ὅταν ἀκόμην συντριβεται ἀπ' αὐτές, στέκει σὲ ψηλότερην βαθμίδα ἀπέναντί τους· εἶναι τὸ προνομιοῦχον πλάσμα ποὺ διανοεῖται, ποὺ γνωρίζει τὸ μηχανισμόν τοῦ ἐχθροῦ του καὶ τὴν αἰτίαν τῆς δικῆς του ἀδυναμίας· στὸν ἐγκέφαλό του χωράει τὸ σύμπαν: «par l'espace, l'univers me comprend et m'engloutit comme un point; par la pensée, je le comprends». Ὅσο γιὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρου στὸ «διά-

στημα», αντίκρου στην άλογη φύση που συμποσοῦται στο χώρο, ή συνειδητοποίησή της — στην αρχή, ναί, μόνον ήθικη άνωτερότητα, «noblesse» ή «dignité», όπως την παρουσιάζει ο φιλόσοφος — δεν ἔμεινε μολαταῦτα άκαρπη και άτελεσφόρητη στην πράξη· ή ανθρωπότητα έδολιεύθηκε τις έξωτερικές δυνάμεις και τις υπέταξε ως ένα σημείο· έμηχανεύθηκε την κυριαρχία της επάνω στην ύλη. Το κέρδος όμως της γνώσεως του χρόνου, για το οποίο μιλῶ εδώ, νίκη του πνεύματος με την πασκαλική σημασία, γιατί ο πεπερασμένος ανθρώπινος νους κατώρθωνε να συλλάβη την έννοια του άπειρου χρόνου, δεν είχε καμμιά σχέση με την έξουσία του ανθρώπου. Άπεναντίας, ανακαλύπτοντας μιὰ προοπτική αιωνιότητας, ο άνθρωπος έβλεπε ανάγλυφη πια τή δική του εφημερότητα, άγγιζε κάτω από νέα γωνία νοήσεως τήν πραγματικότητα της φθοράς του.

Δεν είναι λοιπόν ανεύθυνη εικόνα να υποθέσει κανείς ότι ή μνήμη, δίνοντας τήν ιδέα του χρόνου, προξενούσε έξ αρχής στον άνθρωπο διπλή πικρία: — για τήν άλλαγή των πραγμάτων που τον περιβάλλουν, για τον άκατάλυτο νόμο που μεταμορφώνει και οδηγεί σε παρακμή όλα τα υλικά πλάσματα, ως και τ' άψυχα· — για τον μηδαμινό κληρο της ατομικής του διαρκείας, για τήν παροδική μοῖρα του θνητού. Η αυταπάτη της στατικής ισορροπίας, που τή γεννά το καθημερινό δράμα του κόσμου, είχε διαλυθῆ. Ο άνθρωπος άποκτούσε μιὰ νέαν αίσθηση της ζωής που απεικόνιζε τή φευγαλέα υπόσταση των πραγμάτων, τήν άέναη μορφολογική εξέλιξή τους κάτω από τή ροή του χρόνου. Η γεμάτη άφοσίωση κλίση της ψυχής προς τον αίσθητό κόσμο, όπου γυρεύει σά μιάν υπόσχεση σταθερότητας, έπρεπε να υπολογίσει στο έξῆς έναν τρίτο συντελεστή. Οι λέξεις «παρόν» και «παρελθόν» δεν ήρθαν τότε να σημάνουν άπλως μιὰ σχηματική διαίρεση του χρόνου, αλλά τή διχοτόμηση της πραγματικότητας σε δυο κόσμους που είχαν εγκαταστήσει τήν άυτονομία τους μέσα στη συνείδηση του θνητού.

Θά ήταν ως τόσο άφέλεια να πιστευθῆ πως τα συναισθήματα αυτά που συνώδευ-

σαν τον άνθρωπο με το πρώτο ξύπνημα του μνημονικού του, έφθασαν κιόλας άμέσως όλη τήν έντασή τους. Έχρειάσθηκαν νέες ζυμώσεις για να ώριμάσουν και να κορυφωθουν.

Ξέρω ότι ή νοσταλγία των άλλοτινών πραγμάτων, που τή φέρουν οι εικόνες της τωρινής παρακμής ή του χαμού των, είναι κτήμα και του αρχαιότερου λυρισμού. Ξέρω τή συγκίνηση που έδοκίμαζεν ο ειδωλολάτρης με τήν ανάμνηση της έρωτικής εύτυχίας που έσβυσε ο καιρός, ή της φυσικής εύρωστίας που διαδέχθηκαν τα γηρατειά. Ξέρω πόσο έστοίχιζε το πέρασμα του χρόνου στο λαό που τον έθεοποίησε. Τί άλλο σημαίνουν, στις συμβολικές παραστάσεις του Χρόνου, τα φτερά του, το φοβερό δρεπάνι που κρατά, το «άμωτόν»; Όμως όλος αυτός ο κύκλος των συναισθημάτων, τουλάχιστον στην έλληνική ποίηση, δεν αναδίνει άκόμα τις βαθιές νότες του πόνου και της άγωνίας. Η πικρία χάνει τήν καντερή ούσία της και έξατμίζεται σε άνάλαφρη έλεγειακή μελαγχολία· ή νοσταλγία σπάνια ύψώνεται σε παθητικήν επίκληση, συνήθως ακολουθεί τήν άπαλή καμπύλη του ρεμβασμού και γίνεται το πολυ ένας διακριτικός, χαμηλόφωνος θρήνος. Η θυμοσοφία των αρχαίων, το περίφημο ισορροπητικό στοιχείο, είχε κι' εδώ τήν τελευταία λέξη.

Η έφιαλτική συνείδηση του χρόνου και ή ανάλογη έξαρση της μνήμης ανήκουν στη δραματική ζώνη της ψυχολογίας που έμορφωσε ή χριστιανική θρησκεία.

Η νέα πίστη, διδάσκοντας στον άπόβλητο του παραδείσου ότι ή ζωή του ήταν ένα στάδιο δοκιμασίας για τον έξαγνισμό του, ήρθε να ταραξῆ τήν ήρεμη συμφιλίωσή του με τα έγκόσμια. Τήν επίγεια πορεία του ανθρώπου έβάραινε τώρα ένα τεράστιο ήθικό χρέος. Ο άνάπηρος ο κατοικημένος από μιὰ θεία ενέργεια — για να μεταχειρισθῶ τον όρισμό του Παύλου — έπρεπε να νικήσει τήν ανθρώπινη φύση του. Η διάρκεια του έπαιρνε το νόημα προθεσμίας. Ο άνθρωπος αισθάνθηκε τότε τήν άπειλή του θανάτου σαν μιὰ αιχμή καρφωμένη στη σάρκα του, που του υπογράμμιζε τή φυγή του χρόνου και τον έβίαζε στο καθῆκον. Κι' όταν άκόμη δίνει το χέρι στα

έρποντα πάθη του, μέσα του άγρουπνᾶ ἢ κλεψύδρα πού μετρᾶ τὶς στιγμὲς καὶ ρυθμίζει τοὺς παλμούς τῆς ἀνησυχίας του. Στὶς νηφάλιες ὥρες ἢ ἀνάμνηση τοῦ σπαταλημένου καιροῦ, ἀκριβῆς, ἀδυσώπητη, γίνεται τὸ μαστίγιο τοῦ ἐλέγχου. Ἄλλωστε στὴν ἀκοὴ τοῦ πιστοῦ ἠχοῦσαν τὰ προειδοποιητικὰ ῥήματα τοῦ Εὐαγγελίου, πού θ' ἀρκοῦσαν καὶ μόνον αὐτά, γιὰ νὰ συντελεσθῆ ἡ ἀξιοποίηση τοῦ χρόνου: τὸ «γίνεσθαι ἔτοιμοι, ὅτι ἡ ὥρα οὐ δοκεῖτε ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται», ἢ παραβολὴ τοῦ «ἄφρονος πλουσίου» πού εἶχεν ἀστοχήσει τὴ μοιραία ὥρα ἢ τοῦ «κακοῦ δούλου» πού εἶχεν ἐπαναπαυθῆ μετ' ὅ «χρονίζει ὁ κύριός μου ἔλθειν»...

Ἔχω ὑπ' ὄψει μου ὡς ἐδῶ τὸν εὐσυνείδητο χριστιανὸ πού, κ' ἂν ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του ἀντιφατικὸς καὶ διηρημένος, δὲν ἔχανε ποτὲ τὴν ἐπικοινωνία μετ' τὴ διαφανέστατη κορυφὴ τῆς θρησκευτικῆς του ζωῆς καὶ διατηροῦσε ἀδιάφθορο τὸν πνευματικὸ ἀρραβῶνα τῆς παλιγγενεσίας του. Ἄν κατεβοῦμε μερικὰ σκαλοπάτια, ἢ ἀξιοποίηση τοῦ χρόνου ἐμφανίζεται μετ' τὴν ἀντίστροφη ὄψιν τῆς — πόσο πιὸ καίρια καὶ διαπεραστικὴ! Γιὰ τὸν ἀμαρτωλὸ μετ' τὴν ἀβέβαιη συνείδηση, πού δὲν τολμᾷ νὰ ἐλπίζει ἄλλην Ἐδὲμ παρὰ ἐκείνη πού ὀροθετοῦν τὰ πεπερασμένα ὄρια τῆς ζωῆς του, γι' αὐτὸν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν του εἶναι πιά ὁ μοναδικός, ὁ μόνος θετικὸς θησαυρός του. Πάνω στὴν εὐθραυστη γραμμὴ τῆς διάρκειας του συμπτύσσει ὅλο τὸ βᾶρος τῆς ὑπάρξεώς του. Τὸ μεταφυσικὸ σύστημα τῆς θρησκείας σ' αὐτὸν δὲν ἐμπνέει παρὰ θανάσιμην ἀγωνία, πού τοῦ κεντρίζει περισσότερο τὸν ἔρωτα τῆς ὕλης καὶ τὸν καθηλώνει στὰ σύνορα τοῦ ἀνθρωπίνου. Μετ' τοὺς ὄρους αὐτούς, ὁ νόμος τῆς ἐφημερότητας ἀποκτᾷ τὴν καθαρὸν δραματικὴν, τὴν ἀνέκκλητην σημασία του — γιὰτὶ δὲν ἔχει καμμιά ἀνταπόδοση στὴν αἰωνιότητα, γιὰτὶ δὲν ἰσοσταθμίζεται μετ' τὸ ἀντίρροπο τῆς ἐλπίδας, γιὰτὶ ἀπεναντίας καταλήγει στὴ βεβαιότητα τοῦ ὀλέθρου. Ἡ μνήμη γίνεται τότε πηγὴ ὄχι πιά τύψεων καὶ νοθεσίας, ἀλλὰ νοσταλγίας παράφορης καὶ ἀπεγνωσμένης, ὅπου ἐκδηλώνεται τὸ πάθος τοῦ ἀνάξιου χριστιανοῦ γιὰ τὴ ζωὴ, τὸ πάθος πού τὸ διεπότισεν ἢ συνείδηση τῆς

φθαρτότητας τοῦ ἀντικειμένου του καὶ τὸ καταπιέζει ἢ γνώση τῆς ἀθανασίας.

Σὲ ἄλλες πάλι στιγμὲς, ὅταν ἡ δύναμη τῆς ἀναμνήσεως κατορθώνει νὰ νικήσῃ τὴν αἴσθησιν τῆς πραγματικότητας καὶ νὰ ἐνώσῃ σὲ μιὰ σφαῖρα ἰδανικὴ τὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθόν, ὁ ἴδιος ἀνθρώπος ἀπὸ τὴ μνήμη του ἀντλεῖ ἓνα ἀντίδοτο τῆς νοσταλγίας, τὴν ψευδαίσθησιν τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ παρωχημένου.

Καὶ ἀπὸ ἄλλη ἀποψη, γενικώτερη, πρέπει ν' ἀποδοθῆ στὴν ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τόνωση τῆς μνήμης. Ὁ χριστιανισμὸς ἔβαλε τὸν ἀνθρώπο κατ' εὐθείαν ἀντιμέτωπο στὸν ἑαυτὸ του, τὸν ἀνάγκασε νὰ ἀσκήσῃ σὲ μέγα βάθος τὸ «γνώθι σαυτόν». Ἡ συνείδηση, στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα «κράτος ἐν κράτει», ἓνα ὑπέρτερο alter ego πού ἐποπτεύει καὶ παρακολουθεῖ ὄλους τοὺς κυματισμούς τῆς σκέψεως καὶ τοῦ αἰσθήματος. Ἡ στροφὴ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐσωτερικότητα ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀκονίσῃ καὶ νὰ λεπτύνῃ τὴ μνήμη, πού εἶναι τὸ κέντρο τῆς αὐτογνωσίας καὶ μάλιστα, — σύμφωνα μετ' τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας πού ἀπέβλεψε πρὸ πάντων στὴν ἐσωτερικὴν τελειότητα κ' ἔβαλε σὲ δευτερεύουσα μοῖρα τὴν πράξιν, — ὄχι τόσο τὴ μνήμη τῶν ἐξωτερικῶν, τῶν αἰσθητῶν γεγονότων, ὅσο τὴ μνήμη τῶν ἐνδιαθέτων καταστάσεων, τὴ μνήμη πού μᾶς φέρνει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μετ' τὴν ψυχολογικὴ μας διάρκειαν ἀναπλάττοντας μετ' ἀκρίβεια τὸ γίνεσθαι τῶν ἐσωτερικῶν μας διαθέσεων, καθὼς ξετυλίγονται μέσα στὴν κατηγορία τοῦ χρόνου. Ἐξ ἄλλου τὸ μυστήριον τῆς ἐξομολογήσεως, πού στάθηκε τόσο κεφαλαιῶδες γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ, μήπως δὲν ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἄγρουπνη, τὴν ἐνδελεχῆ μνήμη;

Ἄν μετ' τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς νέους δρόμους ἔχαλαρώθη ἢ ἐπιβολὴ τῆς θρησκείας, ἢ ἐπίδρασίς της ἐπάνω στὴ συνείδηση τοῦ χρόνου ἔμεινε ὀριστικὴ.

* *

Ἄς μὴ φανῆ περίεργον, ὅτι προκειμένου νὰ προχωρήσω τώρα στὴν ἀνάλυσιν τοῦ θέματος τῆς ἀναμνήσεως ἐπάνω σὲ κείμενα καὶ πρόσωπα τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας, διαλέγω πρῶτα ἓνα ποίημα τοῦ Οὐγκό, τὴν

Tristesse d'Olympio, πού μᾶς φέρνει στην καρδιά τοῦ ρομαντισμοῦ.

Δὲν εἶναι μόνο τὸ πλάτος πού ἔδωσε πρὸς ὠρισμένες φάσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς ὁ ρομαντικὸς ὑποκειμενισμὸς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔκρουσεν ἐκ νέου τὶς χορδὲς τῆς χριστιανικῆς εὐαισθησίας, κι' ἄς τοῦ ἔλειψε ἡ βαθιὰ πίστη, πού μ' ἔκαναν ν' ἀνατρέξω στὴ ρομαντικὴ ποίηση. Εἶναι κάτι οὐσιαστικώτερο. Ὑπάρχει στὴν πηγὴ τῆς ρομαντικῆς ἐμπνεύσεως συχνὰ ἡ γένεση τοῦ μηδενισμοῦ· ὑπάρχει τὸ βαθύ αἰσθηματικὸ ἐτοιμορρόπου τῶν προσπαθειῶν πού στηρίχθηκαν στὴν τάξη τῶν ἐγκοσμίων. Ἡ συνείδηση τοῦ «πάντα ρεῖ» εἰσχωρεῖ ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς στὴν ψυχὴ καὶ διατρυνᾷ τὶς σχέσεις της μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα. Τὸ αἶμα δοκιμάζει τὸ ριγος τῆς μονώσεως καὶ σκίβει στὸν ἑαυτό του... Ἀπὸ ἄλλην ἀποψη πάλι, εἶναι ἀλήθεια, ὁ δριζόντας τῆς ποιητικῆς δράσεως ἐπλάτυνε. Πρόβαλε πρώτη φορὰ τὸ ὑλαιθρο πρὸς μεγάλη ἔκταση, ἡ ἀψυχη φύση μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ἀπεραντωσύνη τῶν στοιχείων της: ὁ οὐρανός, ἡ ἄβυσσος τοῦ γαλάζιου καὶ τῶν σκοταδιῶν μὲ τὸ μυστήριο τῶν ἀστερισμῶν του, τὸ δάσος, τόσο γνώριμο κι' ὅμως ἀκόμα αἰνιγματικὸ, ἡ θάλασσα ἢ ἀκαταδάμαστη, ἡ ἀπροσμέτρητη. Ἀλλὰ ποῖο ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα; — Δὲν ἐπεκράτησε ὁ ζωογόνος φυσιολατρικὸς οἴστρος. Ἡ θεώρηση τῶν εἰκόνων πού ἀνέφερα στὸν ρομαντικὸ ἐμπνέει τὸ δέος τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ ἀγνώστου. Μέσα στὰ αἰωνόβια, τὰ συντριπτικὰ αὐτὰ πλαίσια αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του σταγόνα, περαστικὸ κάρφος ἀχύρου. Καταλήγει καὶ πάλι στὸ συναίσθημα τῆς μοναξιᾶς του καὶ ἀναδιπλώνεται στὴν ἐσωτερικότητά του — τὸ ἀδιαφιλονίκητο ἔδαφος τῆς κυριαρχίας του· στοὺς στοχασμούς του, στοὺς ρεμβασμούς, στοὺς θρησκευτικὸς μονολόγους, στὶς ἀναμνήσεις του. Πρὸ πάντων στὶς ἀναμνήσεις του. Ὁ ρομαντισμὸς ἔφερε ἕνα κατακλυσμὸ ἀναμνήσεων. Ἐλίτρευσε τὸ παρελθὸν κι' ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀτομικῆς ζωῆς· ἀνεκάλεσε ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ παρελθόντα, ἐξύπνησε τὴ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσω τὴν ἀναβίωση τῶν θρύλων, τοὺς ρεμβασμούς μπρὸς σὲ χαλάσματα καὶ νεκρὲς πολιτεῖες,

τὶς μεγαλόπνοες συγγραφὲς πού διαυλακῶνουν τοὺς αἰῶνες καὶ ζωντανεύουν τὸ πνεῦμα καὶ τὴ φυσιογνωμία τῶν ἐποχῶν — ἀδιάφορο ἂν τὸ πετυχαίνουν καὶ μὲ τῆς φαντασίας καὶ τῆς διαισθήσεως τὴν πειθὼ κι' ὄχι μόνο μὲ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβολογίας τὴ μέθοδο. Ἀλλ' αὐτὰ εἶναι ἄσχετα. Ἡ προσωπικὴ ἀνάμνηση πού μ' ἐνδιαφέρει, αὐτὴ ἔθρεψεν ἕνα πλατύτατο τομέα τοῦ ρομαντικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ ποιητὴς, πολιορκημένος ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς μονώσεως, πού ἐξήγησα τὴν προέλευσή της, ἀναδεύει συχνὰ τὶς ἀναμνήσεις του, ἀνασυντάσσει τὴν προοπτικὴ τῆς ζωῆς του· ἀντίκρου στὴν κυριαρχίᾳ τοῦ χρόνου πού παρασέρνει στὸ δίχτυ του τὰ πάντα, ἀντίκρου στὸ χάος καὶ τὸ μυστήριο πού τὸν περιστοιχίζουν, προτάσσει τὴν ἀφθαρτὴ μνήμη του, τὸ σίγουρο θησαύρισμα τῆς ψυχικῆς του ἐνεργείας. Ἡ συστηματικὴ ἄλλωστε ἐκμετάλλευση τῆς μνήμης ἔδωσε καὶ τὴ γενικὴ μορφὴ τῆς ψυχολογίας τοῦ ρομαντισμοῦ, πού ἐξέφρασε τὴ ζωὴ ὀργανωμένη γύρω σὶὸν ἄξονα τῆς διαρκείας.

Ἡ *Tristesse d'Olympio*, ποίημα προσιτὸ στὴν κοινὴ αἰσθαναικότητα, εἶναι τυπικὰ ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ τόνου πού ἔδωσε ἡ ρομαντικὴ διείθησις στὸ θέμα τῆς ἀναπολήσεως. Κίττω ἀπὸ τὴν ἰσορροπία καὶ τὴν ἐπισημότητα τῶν τριανταοκτῶ στροφῶν, ἡ ψυχικὴ δόνησις δὲν εἶναι λιγώτερο αἰσθητὴ. Δὲν μπορῶ νὰ τὸ μεταφέρω ὀλόκληρο, περιορίζομαι στὴν ἀφηγηματικὴ ἀνάλυση, ἴσως ἀταίριαστη. Ὁ Olympio (τὸ πρόσωπο πού ἱστορεῖται ἡ ἡμέρα του καὶ στὸ ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς ἀβίαστα νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸν ποιητὴ) ἐπιστρέφει στοὺς τόπους, «ὅπου ἀπὸ τότες πληγὲς ἡ καρδιά του εἶχε σπαρῆ». Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού συντονίζεται μὲ τὴν κατιοῦσα κλίμακα τῶν νοσταλγικῶν διαθέσεων, φθινόπωρο. Ὅμως τὸ τοπίο λάμπει στὸ φῶς — πρώτη παράφωνη νότα. Θέλησε ὅλα νὰ τὰ ξαναἰδῆ· τὸν κῆπο μὲ τὰ κάγκελα, τὸ σπίτι, τὰ ἄστυλα τοῦ ἔρωτά του τὰ κρυμμένα στὸ βάθος τοῦ δάσους. Στὸν ἦχο τῶν βημάτων του ὑψώνεται σὲ κάθε δέντρο ὁ ἴσκιος τῶν περασμένων... Ὅλη τὴν ἡμέρα πλανιέται, ἀγναντεύει, ὄνειροπολεῖ, θυμᾶται. Ἀλλ' ὅταν ἦρθε τὸ βράδυ, ἔνωσε τὴν καρδιά του θλιμμένη σὰ μνήμη, καὶ ξεσπάζει· εἶ-

χεν έρθει να ίδη «αν ή ύδρία φύλαγε άκόμη τὸ ποτὸ», καὶ έπιστοποίησε παντοῦ τὸ έργο τοῦ χρόνου. Κανένα ἀπὸ τ' ἄψυχα ποὺ εἶχαν παρυσιαθῆ και πλαισιώσει τὴν εὐτυχία του κι' εἶχαν δεχθῆ τὴν ἀνταύγεια τῶν ψυχικῶν στιγμῶν, κανένα δὲν εἶχε διατηρήσει τὴ γνώριμη μορφή του, ἐκείνην ποὺ εἶχε ἐνσωκώσει κάτι ἀπὸ τὴν αἰσθηματικὴ περιπέτεια. Οἱ μεταμορφώσεις, οἱ ἀκρωτηριασμοὶ ἔαβουσαν ἐπάνω στὰ πράγματα, ὡς τὸ τελευταῖο ἀχνάρι, τὴ σφραγίδα τῆς διαρκείας του. «'Απ' ὅ,τι ὑπήρξαμε μεῖς τίποτα πιά δὲν ζῆ». Οἱ ἀναμνήσεις, ἀκατατόπιστες, ἀποκομμένες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τους σκέλος, — ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ περιβιλλόντος ποὺ εἶχαν ταυτισθῆ με τὴν οὐσία τους καὶ ποὺ τὶς ἐξοβελίζουν τώρα οἱ νέες ἐντυπώσεις, — συγχίζονται καὶ ξεθυμαίνουν: «Καί, σὰ μὰ φύχτα τέφρα σβυσμένη καὶ κρύα, ὁ σωρὸς τῶν ἀναμνήσεων σκοπιέται στοὺς ἀνέμους!» «Δὲν ὑπάρχουμε λοιπὸν πιά;» Στὸ ἐρωτηματικὸ καὶ σιὰ δάκρυα τοῦ ποιητοῦ ἀπαντᾷ ὁ ἀέρας ποὺ παίξει με τοὺς κλώνους... Ἀκολουθοῦν πικροὶ στοχασμοὶ γιὰ τὸ ἀμετάκλητο πέρας τοῦ χρόνου καὶ τὴ διαδοχὴ τῶν ὄντων. Τίποτα στὸν κόσμον αὐτὸ δὲν τελιώνει καὶ τίποτα δὲν μπορούμε ν' ἀποκτήσουμε ἀναφαίρετα δικό μας: «Τὸ δάσος σου, πολυαγαπημένη μου, ἀγνωστοὶ τώρα τόχουν.» Ἡ φύση, ἀπροσωπόληπτη, ἀπαιθῆς, ἔχει τὸ δικό της σκοπὸ. Ὡστόσο, τὴν καρτερικὴ φιλοσοφία διακόπτει πάλι ἡ φωνὴ τῆς καρδιᾶς. Ὁ Ολυμπιὸ ἀποτείνει μιὰ λυρικὴ ἀποστροφή πρὸς τὰ πράγματα: ἱκετεύει τὴν παλιὰν εὐαίσθητη νοημοσύνη τους νὰ κρατήση ζωντανὴ τὴ μνήμη τῶν ἐραστῶν (συνηθισμένο ποιητικὸ σχῆμα τῶν ρομαντικῶν, ὅπου σταματᾷ ἡ Δίμνη τοῦ Λαμαρτίνου.) Ἐπανέρχεται ὁμως ὀριστικὴ ἡ αἰσθησις τῆς ἀποξενωμένης πραγματικότητας καὶ τὸ ποίημα μπαίνει στὴν τελικὴ φάση με τὴν ἐκρηξὴ αὐτή: «'Ε, λοιπὸν! ξεχᾶστε μας ἰσκιώματα, κῆπε, σπῖτι!... Αὐτοὶ ποὺ σεῖς ξεχνᾶτε δὲ θὰ σᾶς ξεχάσουν!» Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλο μέσον γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς διαρκείας του, παρὰ τὴν ἴδια τὴ μνήμη του. Τὰ ἔργα καὶ τὰ αἰσθήματα, ὅσα θέρισε ὁ καιρὸς, κι' ὅ,τι ἀκόμα στὴ ζωὴ ἔμεινε ἀσημάτιστο, ἀτελές, ἀγονιμοποίητο, μόνο στὴ

μνήμη θὰ βροῆ τὴ γραμμὴ τῆς συνεχείας. «Ὅταν τὸ κεφάλι θὰ γείρη στὸ βάρος τῶν ἐτῶν», ἔξακολουθεῖ τὸ ποίημα, καὶ ἡ ψυχὴ, «μακριὰ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα καὶ τὸν κόσμον τὸν χλευαστή», θὰ κατεβυίνη στὰ σπλάχνα μας, μες στὸ σκοτάδι ποὺ καιμιὰ ἀχτίδα δὲ χαράζει, νὰ μετρήση τοὺς πεσμένους πόνους καὶ τὶς χίμαιρες ὅπως μετρᾶνε τοὺς νεκρούς, σὲ κάποια πτυχὴ θὰ νιώση κάτι νὰ πάλλη ἀκόμα: «Εἶσαι σύ, ποὺ κοιμᾶσαι στὴ σκιά, ὦ θύμηση ἱερή!»

Σ' ἓνα παλαιότερο ποίημα, ὁ Οὐγκὸ περιφρονοῦσε τὰ χρόνια καὶ τὰ γηρατειὰ ἀποβλέποντας στὴν ἴδια περίπου προοπτικὴ: «'Εχω μες στὴν ψυχὴ μου ἓνα λουλουδι ποὺ κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ δρέψη.» (*Puisque j'ai mis ma lèvre...*) Ἐξ ἑκείνων ἀργότερα, ὁ Musset ἔγραφε ἓνα μουσικώτατο ὕμνον τῆς ἀναμνήσεως (*Souvenir*), ὅπου ἐβεβαίωνε τοὺς θνητούς: ὅτι «μιὰ εὐτυχισμένη θύμηση εἶναι ἴσως στὴ γῆ αὐτὴ πιὸ ἀληθινὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν εὐτυχία» καὶ ὅτι, ἂν ποτέ, ἀνάμεσα στὴν τύρβη καὶ τὴν ἀναισθησία τῆς ζωῆς, ἡ τύχη τοὺς ὠδηγοῦσε κοντὰ στὸ «μνημεῖο κάποιου λησμονημένου ἔρωτα» καὶ ξυπνοῦσε τότε μέσα τους ἀνέπαφο ἓνα κομμάτι τοῦ παρελθόντος, ἢ φευγαλέα ἐκείνη στιγμὴ θ' ἄξιζε ὅσο ὅλη ἡ ὑπαρξὴ τους. Εἶναι μικροψυχία καὶ χυδαιότητα (ἐκεῖ θέλει νὰ καταλήξῃ τὸ ποίημα) νὰ θρηνοῦμε γιὰ τὰ χρόνια ἄλλαξαν τὰ πολυφίλητα πρόσωπα καὶ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς, ἀφοῦ ἔχουμε τὸ δῶρο τῆς μνήμης. Τέλος, ὁ Vigny ἐσυμβόλιζε με τὸ Σπῖτι τοῦ βοσκοῦ τὴν ἀνωτερότητα τῆς ἐρημικῆς ζωῆς ὅπου, ἐλεύθερο ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς καὶ τὰ μιάσματα τῆς κοινωνικῆς ἐπιμιξίας, κινεῖται καὶ λειτουργεῖ τὸ «ἀγνὸ πνεῦμα», καὶ ὅπου ἡ κάθε ἱκανότητα τῆς ψυχῆς βρίσκει τὴν πλήρη ἀνάπτυξη.

Ὁ δρόμος πρὸς τὸν ψυχολογικὸ ἀσκητισμὸ καὶ τὴν μυστικοπαθῆ λατρεία τῆς ἀναμνήσεως εἶχεν ἀνοιχθῆ.

Ὁ Baudelaire, συνεχιστῆς στὰ σημεῖα αὐτὰ τοῦ ρομαντισμοῦ, ἐπρόσθεσε τοὺς εἰδικούς ὄρους τῆς ἰδιοσυγκρασίας του. Δεμένος στὰ δεσμὰ τοῦ ἐφήμερου, σατανικὸς ὕλιστής, ἀλλὰ συνάμα πνευματικὸς καὶ ἰδανιστής, νοσταλγὸς μιᾶς παραδεισιακῆς

ἀρμονίας πού ἐδοκίμαζε τὸ αἶσθημα τῆς αἰωνιότητας σὰν τύψη, ὁ Baudelaire ἦταν προωρισμένος νὰ περιπλακῆ ἀθεράπευτα στὸ δράμα τοῦ Χρόνου. Ἡ ἰδέα τοῦ χρόνου, συνδυασμένη μὲ τὴν ἰδέα τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, ἦταν ὁ μόνιμος ἐφιάλτης του. Στὰ ποιήματά του ἐπανέρχεται κάτω ἀπὸ διάφορα σύμβολα: τὸ ρολοῖ, ὁ μηχανικός μετρητὴς τοῦ χρόνου, ψιθυρίζει «εἶμαι τὸ "Ἄλλοτε κι' ἔχω ρουφήξει τὴ ζωὴ σου μὲ τὴν ἀποτρόπαιη ἀντλία μου!» — κάθε του χτύπος καὶ μιὰ στιγμὴ ὑπόμνηση (Τὸ ρολοῖ)· ὁ Χρόνος εἶναι ὁ Ἐχθρὸς πού τρέφεται κι' ἀξάνει μὲ τὸ αἷμα μας (Ὁ Ἐχθρὸς)· ἀλλοῦ ἢ ἀγωνία του παριστάνεται «κίτρινο φεῖδι» πού τίποτα δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ στομώσῃ τὴ φωνή του — στίς παρεκτροπές μιν τραυλίζει «σκέψου τὸ χρέος σου!» καὶ ὅταν ἐρθῇ ἡ ὥρα τῆς φιλοτιμίας καὶ τῶν ἀποφάσεων μυκτηρίζει «ἄρυγε θὰ ζήσης ἀπόψε;» (*L'Advertisseur*). Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἀκόμη, στὸ ποίημα Ὁ κύκνος, ὁ συνειρμὸς στὴ φαντασία τοῦ ποιητοῦ τῶν ἐντυπώσεων ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ τοὺς ἀνακαινισμοὺς πού ἀφάνισαν μιὰ γνώριμὴ του γειτονιὰ τοῦ παλιοῦ Παρισιοῦ, μὲ εἰκόνες ἔξορίας καὶ χωρισμῶν, — τῆς τραγικῆς Ἀνδρομάχης πού κλαίει, σκλάβια τοῦ Πύρρου, τὸν Ἐκτορα, τῆς φυματικῆς μαύρης πού ὄνειρεύεται μέσα στίς βορεινὲς δμίχλες τὴν Ἀφρική της, ὅλων ἐκείνων πού ἔχασαν «αὐτὸ πού δὲν ξαναβρίσκεται ποτέ! ποτέ!» — εἰκόνες ναυαγῶν τοῦ χρόνου ὠργανωμένες γύρω στὸ κεντρικὸ σύμβολο τοῦ κύκνου πού λούζει τὰ φτερά του στὴ σκόνη, τραλλὸς ἀπὸ τὴ νοσταλγία τοῦ νεροῦ. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε κι' ἐδῶ τὴ συγγένεια μὲ τὸν Ροε καὶ τὴν ἐπίδρασή του. Ἡ ἀλληγορία τοῦ Κορακιοῦ δὲν ἴμμοροῦσε νὰ βρῆ ἄλλον ἀπὸ τὸν Baudelaire εὐπαθέστερο δέκτη. Ὡρισμένως, οἱ δυὸ λέξεις πού πρόσφερε τὸ στοιχειωμένο πουλί, τὸ πεσμένο ἀπὸ τὴ νύχτα κι' ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα, τὸ ἐμβληματικὸ «ποτέ πιά», στὸ ὁποῖο συνοψίζεται κάθε ἀνεπανόρθωτο πού προκύπτει γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ διασταύρωσή του μὲ τὸν Χρόνο, ὠρισμένως θὰ ἔμεινε τὸ σύνθημα τῆς ἀγωνίας του.

Εἶναι αὐτονόητο, μὲ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, πόση σημασία ἀποκτοῦσε γιὰ τὸν

Baudelaire ἡ μνήμη, ὁ θεματοφύλαξ τοῦ νεκροῦ χρόνου. «Ξέρω τὴν τέχνη ν' ἀνακαλῶ τὶς εὐτυχισμένες στιγμές» γράφει στὸ *Μπαλκόνι*, ὅπου ἡ ἐρωμένη καλεῖται μητέρα τῶν ἀναμνήσεων. Ἡ τέχνη αὐτὴ, ξαναβάπτισμα τῆς ψυχῆς μέσα στὴ διάρκειά της πού διέρρευσε, στάθηκε ἕνας δεύτερος ὄροφος τῆς ζωῆς του, ὅπου ἔβρισκε καταφύγιο ἢ ἀγιάτρευτη νοσταλγία του. Στὰ ποιήματά του περνοῦν εἰκόνες βγαλμένες ἀπὸ τὰ θάμνη τῆς πιὸ μακρινῆς μνήμης. (*Vie anterieure, Chevelure, Mæstia et Errabunda*). Τὸ προσκάλεσμα τῶν ἀναμνήσεων γίνεται μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα τελετουργικὴ, μὲ τὸν συγκεντρωμένο ζῆλο τοῦ πιστοῦ πού προσμένει τὴν ἐκσταση (*Paysage*). Ἄλλοτε — τὶς ἄχρωμες βροχερὲς ἡμέρες, τὶς ἀδέσποτες κι' ἀτιτλοφόρητες, πού ἀνοίγουν, θαρρεῖς, ἕνα κενὸ στὴν ἀλληλουχία τοῦ χρόνου, ὅταν στὰ ἐσωτερικὰ τῶν σπιτιῶν πλανιέται μὲ τὴν πλήξη ἢ ψυχὴ τοῦ παρελθόντος — ἡ πλησμονὴ τῶν ἀναμνήσεων σκεπάζει καὶ προσχώνει τὴν ἄμεση αἴσθησή της ζωῆς: «J'ai plus de souvenirs que si j'avais mille ans». (*Spleen II*).

Σὲ μιὰ γεωγραφικὴ παράσταση τοῦ θέματος τῆς ἀναμνήσεως τὸ ποίημα αὐτὸ θὰ ἔπαιρνε θέση πολιτικῆς χώρας. Ἡ συνείδηση ἐδῶ ταυτίζεται μὲ τὸ παρελθόν της, ἐφάπτεται σ' ὅλο τὸ πλάτος μὲ τὴ μνήμη. Στὴν ἔκτασή της κεῖται ἄψηχο καὶ ταριχευμένο τὸ ἄθροισμα τῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμα δὲν προσπαθεῖ ἐδῶ νὰ γευθῆ ἐκ νέου ὠρισμένες στιγμές τοῦ παρελθόντος, οὔτε ἐνεργεῖ ἀπλῶς μιὰ τομὴ στὴ διάρκειά του, ἀλλὰ κατέχει τὴν καθολικὴ ἐποπτεία της κι' αἰωρεῖται, θάλεγε κανεὶς, σὲ μιὰ τάξη ὑπερβατικὴ, μέσα στὴν κατηγορία τοῦ ἀπολύτου χρόνου. Μὲ τὴν κατάστασή αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση πιὰ ἢ νοσταλγία, οὔτε ἡ συγκίνηση πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ψευδαίσθησή της ἐπιστροφῆς τοῦ παρωχημένου πού ἀνέφερα παραπάνω, ὅταν ἡ ἔνταση ἐνὸς συγκεκριμένου κύκλου ἀναμνήσεων συναγωνίζεται τὴν ἀντίληψη τοῦ παρόντος. Ὁ συναισθηματικὸς τόνος πού τὴ χρωματίζει εἶναι ἡ ἀνία καὶ ἡ παγερότητα πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐντύπωση τῆς ἀκινησίας τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τὴν κατάργηση τοῦ παλμοῦ τῆς ζωῆς:

L'ennui, fruit de la morne incuriosité⁽¹⁾
Prend les proportions de l'immortalité.
— Désormais tu n'es plus, ô matière vivante!
Qu'un granit entouré d'une vague éprouvante,
Assoupi dans le fond d'un Sahara brumeux!
(*Spleen II*)

Τέλος, στο γνωστότατο ποίημα *Une cha-
goque*, ο Baudelaire έδωσε στην οξύτερη
έκφραση την άμυνα του πνεύματος, που
στηρίζεται στη μνήμη, αντίκρου στο κατα-
θλιπτικώτερο γεγονός της ύλικής φθοράς,
τόν θάνατο: «Πές στο σκουλήκι που θά
σέ τρώει με φιλιά, πώς κράτησα τη μορφή
και τη θεία ουσία των άποσυντεθειμένων έ-
ρώτων μου'» Ηρωϊκή πρόκληση που φα-
νερώνει τον δοκιμασμένο ιδεαλιστή, όσο
κι' αν ο τόνος υποδηλώνει κάποια γκριμά-
τσα σαρκασμού.

Με το αντίρροαλιστικό πνεύμα του συμ-
βολισμού, η λατρεία της αναμνήσεως έγνω-
ρισε νέαν άνθηση. Είναι περιττό να δώσω
έδω τα δείγματά της. Θα ήταν όμως ασυγ-
χώρητο να λείψη η μνεία του Mallarmé.
Μερικά ποιήματά του ύψώνουν τον μνη-
μονικό ιδεαλισμό, έλευθερωμένον από τα
δραματικά στοιχεία που κυριαρχούν στον
Baudelaire, στο βαθμό του απόλυτου. Ο
Mallarmé δέν έπηγε να ψηλαφήση τα ση-
μάδια της σαπρίας που στιγματίζουν την
ύλη, δέν έπηγε να δρέψη τον ίλιγγο του
θανάτου μέσα στο μεθύσι της σαρκός,
για να επιστρέψη, τραυματισμένος από
τα γεγονότα, και να ζητήσει στη μνή-
μη άυταπάτη και παρηγορία. Άπεθη-
σαύρισε την έμπειρία του χρόνου με την
άνεξαορτησία και τη γαλήνη του σοφού, —
«du solitaire ébloui de sa foi». Τη ζωή
του, που πέρασε στα σύνορα του όνειρου,
τη φώτισε αδιάλειπτη μνήμη. Έπειτα τα
ύλικά πλάσματα, έμψυχο και άψυχο, τυ-
πώνονται έξ αρχής στη συνείδησή του μό-
νο με την πνευματική τους ουσία, — οχήμα,
είκόνα, ιδέα, — χειροφειτημένα, θάλεγε κα-
νείς, από το καθεστώς της προσωρινότη-
τας, σε τρόπο που η έκλειψή τους από τον
κόσμο του αίσθητου να μη σημαίνει το τέ-
λος, αλλά τη νομιμοποίηση και την παγίω-
ση της ύπάρξεώς τους. Και οι συναισθηματι-

κές ακόμη καταστάσεις, όσο είναι μετέωρες
στον ψυχικό κύκλο του παρόντος, μένουν
ξένες και άσυντόνιστες με τη βαθιά άτο-
μικότητα του ποιητού. Η άκτινοβολία των
πραγμάτων, ο δυναμισμός τους, άρχίζει,
για τον Mallarmé, από τη μνήμη. Έτσι, η
ένθύμηση του νεκρού και του άπόντος εί-
ναι για αυτόν η τέλεια παρουσία (*O si chère
de loin . . . , Sonnet*). Στο ποίημα που ά-
φιέρωσε στο θάνατο του Gautier γράφει:
«Le splendide génie éternel n' a pas d'
ombre» — ο στίχος μπορεί να συμπληρω-
θη με τον άλλον εκείνον, τον παροικιόδη,
που έγραψε για τον Poe: «Tel qu' en
Lui - même enfin l' éternité le change».
Η μορφή του νεκρού στερεωμένη, άφθιτη,
θα διατηρήσει κάποιαν άύλη δρατότητα, η
φωνή του, η γοητεία του ποιητικού λόγου
του θα ζη στην άκοή των φίλων σαν «έ-
πίσημη ταραχή λέξεων στον άέρα». Κι' ά-
κόμα η φράση αυτή στο ίδιο ποίημα, που
άποδίδεται στους ζωντανούς και δίνει το
μέτρο του ιδεαλισμού του Mallarmé:

Nous sommes
La triste opacité de nos spectres futurs.
(*Toast funèbre*)

Δέν πιστεύω να ύπάρχη ανάμεσα στους
νεωτέρους άλλος από τον Mallarmé που,
χωρίς μεταφυσική πίστη έδραιωμένη στη
θρησκεία ή στη φιλοσοφία, με μόνον έναν
αύτοφυη πλατωνισμό, δημιουργημένον από
την ανάπτυξη της έσωτερικής ζωής, να έ-
φθασε σε τόση έξοικείωση με τον θάνατο.

Τη φιλολογική παράδοση που θέλει να
σπουδίαση τον άνθρωπο έν σχέσει με τον
χρόνο, και που στα τέλη του περασμένου
αιώνα ήρθε να την ένισχύση η φιλοσοφία
του Bergson, την επισφραγίζει η πεζο-
γραφία του Proust. Ο τελευταίος επίγο-
νος του ρομαντισμού! Προικισμένος με
καταπληκτική μνήμη έδωσε στο θέμα δλο
το δυνατό βάθος. Άξίζει να μάς άπασχο-
λήση περισσότερο.

Κάθε στιγμή του ξυπνούσε την ήχώ του
παρελθόντος· κάθε έντύπωση που δεχόταν
είχε αντίκτυπο στη μνήμη, έφερε στην έ-
πιφάνεια πλήθος συγγενικές και κάποτε
έτερόκλητες παραστάσεις που σχημάτιζαν
άτελεύτητες σειρές, άληθινά δραβουργή-

(1) Η «έλλειψη περιεργείας» έκδηλώνει την
κατάπτωση του ζωτικού «διαφέροντος».

ματα αναμνήσεων. Ἡ σύσταση τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του, ὁ σκελετός του, μνημονικός· τὰ συστήματα τῶν ἀναλογιῶν ποὺ κατασκευάζει γύρω στὰ πράγματα περνοῦν καὶ τρέφονται ἀπὸ τὴ μνήμη. Μολαταῦτα, ὁ συνδεικὸς μηχανισμὸς τῆς σκέψεως δὲν καταστρέφει τὴν αὐτοτέλεια τῶν αναμνήσεων· ἡ «ἀγγέλους» δὲν ἐξουδετερώνει τὴν «πιστὴ» μνήμη. Ὁ Proust διέθετε τὴν «αἴσθησι», ἰδιοφυΐα γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ποὺ εὐχεται κάποιος ὁ Valéry, τὴν ἑαυτὴν ἀναλύσει τὸ ἔργο, τὸ «τόσο λεπτό καὶ βαθύ», τοῦ παρελθόντος, νὰ διακρίνη ὅτι «αὐτὸς ὁ τόπος, αὐτὸς ὁ τοῖχος δὲν εἶναι ὅμοιοι, ἴσως, μὲ ὅ,τι ἦταν χθές». Ὑπῆρξε ὁ ἀριστοτέλης τῆς διαρκείας. Οἱ ἀναμνήσεις του διατηροῦσαν τὸν ἰδιαίτερο τόνο ποὺ χαρακτηρίζει ὀρισμένη στιγμή τοῦ χρόνου, ὀρισμένη διάθεση τοῦ θυμικοῦ. Μεταπηδώντας μὲ τὴ μνήμη ἀπὸ τὴ μιὰ περίοδο τῆς ζωῆς του στὴν ἄλλη, εὐρίσκει «σὰ μιὰν ἄβυσσο ὑπομετρικῆς διαφορᾶς, τὸ ἀσυμβίβαστο δυὸ ἀνομοίων ποιότητων ἀτμοσφαιρᾶς καὶ χρωματισμῶν».

Ἡ ἀνίχνευση τῆς διαρκείας, στὴν ὁποία βασίσθηκε ἡ συγγραφικὴ του μέθοδος, τὸν ἔκαμε νὰ σκοντιάψη ἐξ ἀρχῆς στὴ διαφορὰ «θεληματικῆς» καὶ «αὐθόρμητης» μνήμης. Ἡ πρώτη, ὑποχέρια τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὄργανο πρώτης ἀνάγκης, προμηθεύει στερεότυπη καὶ ἀποξηραμένη εἰκόνα τοῦ παρελθόντος, ξέθωρη ἀπὸ τὴ χολή. Ἡ δεύτερη, δύστροπη καὶ σπάνια, ἀνιλεῖ ἀπὸ τὸ ὑστέρημα τῆς πρώτης, ἀπὸ τὰ στρώματα τῆς λήθης, ἀπὸ τὸ θησαυρὸ ποὺ ἡ καθημερινὴ συνείδηση ἀφίνει στὴ σκιά. Ἡ κινητοποίησή της εἶναι γιὰ τὸν μνήμονα ὅ,τι ἡ ἐπίσκεψη τῆς θείας χάριτος γιὰ τὸν χριστιανό. Μ' αὐτὴ πετυχαίνει τὴν ἀκριβῆ ἀνιήπλαση τοῦ παρελθόντος, μ' αὐτὴ κερδίζει τὴν ἐπαφή μὲ τὴ βαθύτερη οὐσία τῆς διαρκείας του, μὲ τὴν οὐσία ἐκείνη ποὺ εἶναι καθ'αυτὸ «ψυχικὸ εἶδος», ποὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀναλυθῆ σὲ αἰσθητά, σὲ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα.

Οἱ ἀναμνήσεις δηλαδὴ τοῦ εἶδους αὐτοῦ, τὰ τρόπαια τῆς αὐθόρμητης μνήμης, δὲν ταυτίζονται ποιοτικὰ μὲ τὶς παρωχημένες καταστάσεις τῆς συνειδήσεως ποὺ εἰκονίζουν (1)

(1) Γενικὸς κανόνας, θὰ πῆ κανεὶς, ποὺ ἀ-

στὰ κρύσπεδά τους κρυσταλλώνεται κατὰ ἀπὸ τὸ γίνεσθαι τοῦ ψυχικοῦ βίου ποὺ ἔχει στὸ μετὰ συντελεσθῆ· καὶ τοῦτο, γιὰτὶ οἱ ἀναμνήσεις αὐτές, ὅσο μένουν ἀποθεμένες στὰ σκοτάδια τῆς μνήμης «ἐμβολιάζονται» ἀπὸ τὶς βαθμιαῖες ἀλλοιώσεις τοῦ ἐγώ, ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ἀνεξακρίβωτη ἀλχημεία τοῦ ἀσυνειδήτου. Ἡ συγκοινωνία τῆς μνήμης μὲ τὸ ἀσυνειδήτο ἐξηγεῖ καὶ τὸ ἰδιαίτερο ἐκεῖνο συναίσθημα ποὺ συχνὰ περιγράφει ὁ Proust, ὅταν ἡ θεὰ ἑνὸς πράγματος ἀναμοχλεύει τὴ μνήμη, χωρὶς νὰ καταλήγη σὲ συγκεκριμένη ἀνίμνηση· μάταια τὸ πνεῦμα κινητοποιεῖ τὸν μηχανισμό τῆς «ἀναγνωρίσεως»· τὸ ἀσύλληπτο ὄραμα κυμαίνεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκτῖνα τῆς περιφορᾶς του, καὶ ὅμως μεταδίδει στὴν ψυχὴ ἕνα μακρινὸ ἄρωμα, μιὰν αἴσθησι ὀνείρου, ἕνα τόνο ἀγνωστῆς ζωῆς (2). "Ἔτσι τὰ τρεῖς δέντρα ποὺ εἶδε σὲ κάποιον περίπατο μὲ ἀμάξι ἔμοιαζαν, γράφει, «σκιᾶς ποὺ ζητοῦσαν νὰ τὶς πάρω μαζί μου, νὰ τὶς ἀποδόσω στὴ ζωή»· μὲ τὶς ἀπελπισμένες χειρονομίες των σὰν ν'ἄθελαν νὰ ποῦν: «ὅ,τι δὲ μάθης ἀπὸ μᾶς ἀπόψε, δὲ θὰ τὸ μάθης ποτέ· ἂν μᾶς ἀφίσης νὰ πέσουμε πάλι στὸ βῆθος αὐτοῦ τοῦ δρόμου, ἀπ' ὅπου προσπαθοῦσαμε νὰ ὑψαιθοῦμε ὡς ἐσένα, ὀλόκληρο ἕνα μέρος τοῦ ἑαυτοῦ σου ποὺ σοῦ φέρναμε, θὰ πέση γιὰ πάντα στὸ μηδέν». Ὅμως τὸ ἀμάξι ἔφευγε· «μ' ἔπαιρνε μακριὰ ἀπ' αὐτὸ ποὺ μόνο πίστευα ἀληθινό, ἀπ' αὐτὸ ποὺ θὰ μ' ἔκανε πραγματικὰ εὐτυχισμένο, ἔμοιαζε μὲ τὴ ζωή μου».

Μὲ τὴ ζωὴ του! Ἐὐδυσχερόνιστο τῶν ψυχικῶν τάσεων μὲ τὸν ρυθμὸ τῶν γεγο-

ληθεύει γιὰ κάθε εἶδους ἀνάμνηση· ὅμως ὑπάρχει διαφορὰ: οἱ ἀναμνήσεις τῆς «θεληματικῆς μνήμης», οἱ κοινές δηλαδὴ, εἶναι τὸ «ἐλαττον», οἱ ἄλλες εἶναι τὸ «μεῖζον», ἂν ἐπιτρέπονται ἐκφράσεις δανεισμένες ἀπὸ τὸ μέτρομα τῆς ποσότητος.

(2) Μερικοὶ κριτικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι στὰ μέρη αὐτὰ ὁ Proust συνορεύει μὲ τὴν πλατωνικὴ διάκριση τῆς μνήμης σὲ ἐμπειρικὴ καὶ μεταφυσικὴ («μνήμη»-«ἀνάμνησις»). Ἡ δευτέρη σχετίζεται μὲ τὸν κόσμον τῶν Ἰδεῶν, συγκρατεῖ τὶς ἐντυπώσεις ποὺ δέχτηκε τὸ πνεῦμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνσάρκωση. Ἐξηγώντας τὸ φαινόμενο μὲ τὸ ἀσυνειδήτο, ὅπως τὸ δέχεται ἡ ψυχολογία, πιστεύω ὅτι βρισκομαι σιμώτερα στὴ σκέψη του.

νότων στάθηκε τὸ δράμα τῆς ζωῆς τοῦ Proust. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν διαδοχικό. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἐνότητα τοῦ μαθηματικοῦ χρόνου ποὺ μετρᾷ τὴ ζωὴ ἐνὸς ἀτόμου, κινεῖται ἡ ψυχικὴ του διάρ- κεια, ἀνισοταχῆς, ἐλαστικῆ, ὅπου ἀνοίγεται «ἡ ἄβυσσος τῶν ὑπομετρικῶν διαφορῶν», ὅπου διαβαθμίζονται οἱ ἀμέτρητες τροποποιήσεις τῆς προσωπικότητος, ὅπου ξετυλίγεται ἡ πολλαπλότητα τοῦ ἐγῶ. Τὴν ἀλήθεια αὐτῆ, ποὺ τὴν εἶχε κόλας χρησιμοποιοῦσε στὸ ψυχολογικὸ μυθιστόρημα ὁ Bourget, ὁ Proust τὴν ἀνέλυσε καὶ τὴν ἔζησε ὡς τὴν τελευταία τῆς συνέπεια. Ἡ ἀσιτία, ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἐγῶ καθιστᾷ σχεδὸν ἀνεφικτὴ τὴν πραγμάτωση τῆς ζωῆς ποὺ ἐγκεῖται στὴ χρονικὴ σύμπτωση τῶν ροπῶν, τῶν σχεδίων, τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐμφανίζονται σὲ ὀρι- σμένο στάδιο τῆς διαρκείας του, μὲ τὴν ἀνάλογη ἀντικειμενικὴ εὐκαιρία, μὲ τὶς ἀνάλογες κοινωνικὲς πιθανότητες. Ποτὲ τὰ γεγονότα δὲν φθάνουν στὴν ὥρα· ὅταν ἔρχονται, ἡ σύνθεση τοῦ ἐγῶ ποὺ θὰ βρισκόταν σὲ ἀνταπόκριση μαζί τους, ἡ συμ- παθητικὴ διάθεση, ἔχει λείψει ἢ δὲν ἔχει σχηματισθῆ. Συμπέρασμα: εὐτυχία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ: «ἂν κατορθώσουμε νὰ ὑπερνικήσουμε τὶς περιστάσεις, ἡ φύση με- ταφέρει τὴν πύλη ἀπὸ τὰ ἔξω στὰ μέσα καὶ κάνει τὴν καρδιά μας ν' ἀλλάξῃ ἀρκετὰ ὥστε νὰ ποθήσῃ ἄλλο ἀπ' αὐτὸ ποὺ πρό- κεται ν' ἀποκτήσῃ». Ἡ φύση, ποὺ ἐχθρεύε- ται τὸν ἄνθρωπο, ἔχει ὕστατο ὄπλο τὴν «ψυχολογικὴ ἀδυναμία εὐτυχίας».

Οἱ ρομαντικοὶ εἶχαν αἰσθητοποιήσει τὴν ἐνέργεια τοῦ χρόνου περισσότερο στὴν ἀν- τικειμενικὴ μορφή της. Τὸ δράμα τῆς ἐφη- μερότητας ἐπήγαξε, γι' αὐτούς, ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς — ὕλικὴ φθορά, χωρισμοί, ἀπώλειες θετικές. Ὁ Proust με- τέφερε τὸ δράμα τῆς ἐφημερότητας σχε- δὸν ἀποκλειστικά στὸ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο· ἐνίωσε βαθιά, ὅσο κανένας, τὸν θάνατο ἐ- κεῖνο, «τὸν τμηματικὸ καὶ ἐξακολουθητι- κό», ποὺ δουλεύει σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς μας καὶ «ξεκολλᾷ κάθε στιγμὴ κομ- μάτια τοῦ ἑαυτοῦ μας, πάνω στὴ νέκρωση τῶν ὁποίων νέα κύτταρα θὰ πολλαπλασια- σθοῦν». Τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐγῶ ποὺ φθίνει ἐπιζοῦν γιὰ λίγο, πάσχουν, ἀγωνιοῦν, ἀν-

τιστέκονται, ὡς ποὺ «ἡ νέα ζωὴ ποὺ ὀνο- μάζεται Συνήθεια», ἐνσάρκωση τοῦ ἔργου τοῦ χρόνου, τὰ ἐξοντώνει ὀλόιελα, καὶ τὰ σκεπάζει ἢ λήθη.

Ὅμως, μέσα ἀπὸ τὶς διακοπὲς καὶ τοὺς μερικοὺς θανάτους, μέσα ἀπὸ τὶς «διαλεί- ψεις τῆς καρδιάς» καὶ τὶς διαδοχικὲς «ἐπι- φάνειες λήθης», ἡ μνήμη, ἡ βυθισμένη στὴ ζώνη τοῦ ἀσυνειδήτου, κρατᾷ τὸ νῆμα τῆς ἐνότητας. Ἡ μνήμη εἶναι κι' ἐδῶ ἡ ἄμυ- να τοῦ πνεύματος. Οἱ ἐκλάμψεις τῆς αὐ- θόρητης μνήμης κατορθώνουν ν' ἀνοικο- δομήσουν ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἐνότητά του. Ἦταν οἱ μόνες στιγμὲς ὅπου ὁ Proust, σ' ἓνα ἐπίπεδο ὀλωσδιόλου νοητό, μὲ τὸν αὐ- τόματο συνδυασμὸ τῶν στοιχείων τῆς μνή- μης, ἐδοκίμαζε, ἀναδρομικῶς, ἰσχυρὲς συγ- κινήσεις, τὶς ὁποῖες ἡ χρονικὴ ἀσυμμετρία ποὺ διεχώριζε τὴ ζωὴ του, καθὼς εἶπα, τὸν εἶχε ἐμποδίσει νὰ αἰσθανθῆ στὸ πα- ρελθόν. Παράδειγμα, κλασικὸ πιά: ἡ ὄψι- μη «πραγματοποίηση» τοῦ πένθους γιὰ τὸ θάνατο τῆς γαργιάς του — ποὺ ὥστόσο τὴν εἶχε ἀγαπήσει μὲ ὄση θερμὴ στοργὴ καὶ τὴ μητέρα του — μιὰ νύχτα ποὺ ὑπο- φέροντας ἀπὸ τὴν καρδιά του, ἐνῶ ἔσκυβε νὰ ξεντυθῆ, διέκρινε ξαφνικὰ ὀλοζώντανο μὲς στὴ μνήμη του τὸ πρόσωπό της, «τὸ πραγματικὸ της πρόσωπο», ὅπως ἦταν ἄλ- λοτε ὅταν ἔσκυβε πάνω του, τρυφερὸ καὶ ἀνήσυχο, νὰ τὸν βοηθήσῃ σὲ παρόμοιες κρίσιμες ὥρες: «κι' ἔτσι, μὲς στὸν τρελλὸ πόθο νὰ ριχθῶ στὴν ἀγκαλιά της, μόλις τὴ στιγμὴ αὐτῆ, περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο μετὰ τὴν κηδεῖα της, χάρις στὸν ἀναχρο- νισμό ποὺ ἐμποδίζει τὸ ἡμερολόγιο τῶν γεγονότων νὰ συμπέσῃ μὲ τὸ ἡμερολόγιο τῶν αἰσθημάτων, ἐμάθαινα πὼς εἶχε πε- θάνει».

*
* *

Ἡ ψυχολογικὴ πεῖρα τοῦ Proust ἐπα- ληθεύει τὸ πόρισμα ποὺ εἶχε διατυπώσει δυὸ αἰῶνες πρὶν ἡ φιλοσοφία (Locke καὶ Leibniz): ἡ μνήμη ἐξηγεῖ ἢ τοῦλάχιστο ἐκδηλώνει τὴν ταυτότητα τοῦ ἐγῶ — «προ- σωπικὴ ταυτότητα», — ἀπὸ τὴ μνήμη πη- γάζει τὸ αἶσθημα, ἡ γνώση τῆς ταυτότη- τας αὐτῆς. Τὸ ὅτι κατορθώνουμε, ἔστω καὶ γιὰ λίγες στιγμὲς, νὰ ξαναγίνουμε αὐ- τοὶ ποὺ ὑπήρξαμε πρὶν, ἢ «ὑποτροπὴ» πε-

ρισμένης αισθαντικότητας και νοοτροπίας σὲ ἐποχή πού ἡ συνείδηση ἔχει ὀλότελα χειραφετηθῆ ἀπ' αὐτὸς κι' ἔχουν λείψει οἱ ἐξωτερικὲς συνθῆκες πού εἶχαν συνδεθῆ μαζί τους, πείθουν ὅτι οἱ διάφορες φάσεις τοῦ ἑαυτοῦ μας, συχνὰ ἀλλοπρόσαλλες κι' ἀντιφατικὲς, δὲν διακόπτουν τὴ συνοχή τοῦ ἐγώ, ὅα ὁ πυρήνας εἶναι ἕνας καὶ ὁμοούσιος. Ἡ ταυτότητα τοῦ ἐγώ ὑπάρχει. Ἀλλὰ ἡ μνήμη πού τὴν ἀποδεικνύει, μόνον αὐτὴ εἶναι τάχα ἱκανὴ νὰ μᾶς τὴν κάμη συνειδητὴ; Δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέσον νὰ διατηρήσουμε αὐτὸ πού δὲν ἀνήκει στὸ παρόν; Δὲν ὑπάρχει ἄμεσος τρόπος νὰ ἐπικοινωνήσουμε μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς διαρκείας μας, νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ παρελθόν μας; Πρέπει νὰ περιμένουμε παθητικὰ τοὺς σπινθῆρες τῆς μνήμης γιὰ νὰ ζήσουμε τὶς ὑψηλότερες στιγμὲς τῆς ζωῆς μας, ὅπως περίπου ὑπεστήριξε ὁ Musset; — Ὁ Proust ἀπαντᾷ ἀδίστακτα ναί: «τὸ σύνολο τῆς ψυχῆς μας (notre âme totale), γράφει στὸ μέρος πού ἀνέφερα πρωτῆτερα, ἔχει σχεδὸν εἰκονικὴ ἀξία». Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ἕνα μέρος, τὸ μεγαλύτερο τοῦ ψυχικοῦ πλούτου, δὲν εἶναι στὴ διάθεσή μας, ἀφοῦ τὸν περισσότερο καιρὸ μένει ἀποθηκευμένο σὲ ἀπρόσιτη περιοχὴ τοῦ πνεύματος καὶ δὲν κατορθώνει νὰ ἐνσωματωθῆ στὴ συνείδηση παρὰ ὅταν εὐδοκῆσῃ ἡ αὐθόρμητη μνήμη—καὶ τότε πάλι ἐκτοπίζοντας τὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν τὸ ψυχικὸ μας παρόν. Ἡ διάρκεια εἶναι, κατὰ τὸν Proust, διηρημένη σὲ τμήματα αὐτόνομα πού δὲν συγκοινωνοῦν μεταξύ τους, παρὰ μένουν παραταγμένα στὴ χρονολογικὴ τους σειρά, ἀσυμβίβαστα καὶ ξένα. Ἡ λειτουργία τῆς μνήμης συνίσταται στὴν «ἐπὶ μέρους» ἀνάπλαση τῆς διαρκείας.

Ὅσοι ἐμελέτησαν τὸν Bergson, θὰ διακρίνουν ἴσως πόσο ἡ ἐμπειρικὴ ἀντίληψη τοῦ Proust διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐννοια τῆς «καθαρᾶς διαρκείας», ὅπως τὴ διατυπώνει ὁ φιλόσοφος. «Καθαρὰ διάρκεια», ἀμέτοχη δηλαδὴ τῆς ἰδέας τῆς «ἐκτάσεως», εἶναι, γράφει ὁ Bergson, «ἡ μορφή πού παίρνει ἡ διαδοχὴ τῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως, ὅταν τὸ ἐγώ μας ἀφίνεται νὰ ζήσει, ὅταν παραλείπει νὰ χωρίσῃ τὴν τωρινὴ κατάσταση ἀπὸ τὶς προηγούμενες». Δὲν εἶναι ἀνάγκη, πρὸς τοῦτο, νὰ ξεχάσῃ τὶς παρω-

χημένες καταστάσεις· «ἀρκεῖ, ἐνθουμούμενο τὶς καταστάσεις ἐκεῖνες, νὰ μὴ τὶς παραθέτῃ στὴν παρούσα σὰν ἕνα σημεῖο κοντὰ σὲ ἄλλο, ἀλλὰ νὰ τὶς ὀργανώσῃ μ' αὐτὴν, ὅπως συμβαίνει ὅταν ἐνθουμούμεθα, χυμῆνες τρόπον τινὰ μαζί, τὶς νότες μιᾶς μελωδίας». (Ἵπογραμμίζω ἐγώ). Κατὰ τὸν Bergson, ἡ ψυχικὴ διάρκεια δὲν εἶναι σειρά μονάδων, δὲν εἶναι «τάξεις» διαδοχῆς, ὅπως ἡ μετατόπιση ἐνὸς κινητοῦ σημείου μέσα στὸ διάστημα πού ἀναλύεται σ' ἕνα ἀριθμὸ ἀλληλοδιαδόχων «θέσεων»· ἀδιαίρετη στὴν ἀλληλουχία τῆς καὶ ἑτερογενῆς, μοιάζει μὲ μουσικὴ φροῖση, ὅπου κάθε προστιθέμενη νότα ἀλλοιώνει τὴ φυσιογνωμίαν τοῦ συνόλου. Σὲ καθε στιγμὴ τῆς περιέχεται τὸ παρελθὸν ὀλόκληρο. Οἱ διάφορες φάσεις τῆς συνειδήσεως διαρθρώνονται καὶ συνυφαίνονται μεταξύ τους· ἡ μία συνεχίζεται μέσα στὴν ἄλλη, ὅπως τὰ μέλη ἐνὸς ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ πολλαπλότητα τοῦ ἐγώ δὲν εἶναι ἀριθμητικὴ ἀλλὰ ποιοτικὴ· τὸ ἄθροισμα δὲν τὸ δίνει ἡ πρόσθεσις ἀλλὰ ἡ σύνθεσις τῶν μερῶν. Ἡ συνείδηση προβαίνει κατὰ «πρόοδο δυναμικῆς». Ἀλλὰ πού ὀφείλεται τότε ἡ «ἐκτατικὴ» παρουσία τοῦ χρόνου, στὴν ὁποία ἐπιμένει ἡ κοινὴ ἀντίληψη, καὶ γιὰτὶ ἡ μνήμη κατακερματίζει τὴ διάρκεια καὶ τὴν ἀποθέτει σὲ τμήματα μὲ περίγραμμα καθωρισμένο; Ὁ Bergson ἐξηγεῖ τὸ πρᾶγμα διακρίνοντας δυὸ «ὄψεις» τοῦ ἐγώ: ἡ πρώτη, ἡ βαθύτερη, εἶναι ἡ ἔδρα τῆς «καθαρᾶς διαρκείας»· αὐτὴ ζῆ τὸν χρόνο ὀργανωμένο, σὰν «ἀδιάλειπτη ροή», χωρὶς νὰ μειοῦ, νὰ σημαδεύῃ, νὰ διαστελλῇ ἢ δεύτερη, ἡ «ἐπιφανειακὴ τῆς ἐπαφῆς τοῦ ἐγώ μὲ τὸν ἔξω κόσμον», πού δέχεται καὶ μεταβιβάζει τὴν πρώτη ὕλη τῆς διαρκείας (ἐντυπώσεις, αἰσθήσεις), αὐτὴ, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ «χώρου», πού ἀποτελεῖ τὴ σκηνὴ τῆς αἰσθητῆς ζωῆς, ταξινομεῖ τὰ ψυχικὰ γεγονότα μὲ τὴν ἀνεξαορτησίαν καὶ τὴν αὐτοτέλειαν πού διακρίνουν τὶς θέσεις τῶν ἀντικειμένων μέσα στὸ διάστημα· δίνει στίς διάφορες φάσεις τῆς ἐμπειρίας μορφή συγκεκριμένη καὶ ξεχωριστὴ, ὅπως συγκεκριμένες καὶ ξεχωριστὲς εἶναι οἱ αἰτίες, οἱ τοποθετημένες σὲ ἐξωτερικὸ περιβάλλον, πού τὶς ἐγέννησαν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ἐγώ διαθλάται καὶ προβάλλεται στὸ διά-

στημα· ὁ χρόνος διαιρείται, λαβαίνει μορφή πλαστική· ἡ ἐνιαία ψυχική διάρκεια ἀναλύεται, ἀποκτᾷ «ρυθμιστάς», φτυεύεται μὲ σταθερὰ σημεῖα προσανατολισμοῦ. Σ' αὐτὰ στηρίζεται ἡ σκέψη καὶ ἡ μνήμη ὅταν διευθετοῦν τὸ παρελθὸν σὲ σχῆμα «κλιμακωτόν». Ὁ Bergson ὁμολογεῖ ὅτι χρειάζεται δυνατὴ προσπάθεια γιὰ νὰ συνταυτισθῇ κανεὶς μὲ τὴν πρώτη ὄψη τοῦ ἐγώ, γιὰ νὰ μεταφερθῇ στὰ βάθη τῆς «ὀργανωμένης καὶ ζωντανῆς νοήσεως», ὅπου τὰ περασμένα ψυχικὰ γεγονότα ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν καὶ νὰ ἐνεργοῦν. Ἡ ψυχολογικὴ ζωὴ διαδραματίζεται συνήθως ἐπάνω στὸ ἐπιφανειακὸ ἐγώ, ὅπου ἰδέες καὶ αἰσθήματα, βγαλμένα ἀπὸ τὸ συνεχὲς γίνεσθαι τοῦ ἑαυτοῦ· μίς, διακεκριμένα, ἀδρανῆ, — σχηματοποιημένες ἀπεικονίσεις ρευστῶν προτύπων, — ἐξαντικειμενικεύονται καὶ τακτοποιοῦνται μέσα στὴν «ἐκτατικὴ» παράσταση τῆς διαρκείας, τὸ καθένα τιτλοφορημένο μὲ τὴν ἰδιαίτερη χρονολογία του καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χώρου πὸν εἶδε τὴ γέννησή του.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ν' ἀπορῆ κανεὶς γιὰ τὸ ὅ Proust ἔμεινε στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς ψυχικῆς διαρκείας του, πὸν ἐπιχειρεῖ σὶ πολύτομο ἔργο του, ἀφίνει τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἐξαρθρωμένου ἐγώ, διασκορπισμένου μέσα σὶ χρόνον, πὸν ἡ μνήμη μόνο τοῦ χρησίμευσε γιὰ συνεκτικὸν δεσμὸν. Ὡστόσο, ἡ θεμελίωση τῆς προσωπικότητος τοῦ Proust ἐπάνω στὴ μνήμη, ὁ «παρελιθισμὸς» του, καθὼς τὸν ὠνόμασαν (εἴμαστε στοὺς ἀντίποδες τοῦ φουτουρισμοῦ), ἔδωσε λαβὴν στὸν Ramon Fernandez νὰ διατυπώσῃ ἐνδιαφέρουσες ἐπικρίσεις, τὶς σοβαρώτερες, ὅσο ξέρω, πὸν προκάλεσε τὸ ἔργο τοῦ Proust⁽¹⁾. Ἀπὸ τὸν Proust ἔλειψε, γράφει ὁ νέος γάλλος κριτικὸς, ἡ «ἐσωτερικὴ ἐνοποίηση» (ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Léon Brunschvicg: «l'unification interne dont le contraire est

(1) Ὁ Fernandez, σὶ μελέτῃ πὸν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου, παρατηρεῖ, σὲ ὑποσημείωση, ὅτι ὁ Proust χωρίζεται ἀπὸ τὸν Bergson στὴν ἀντίληψη τοῦ χρόνου καὶ ὑπόσχεται νὰ πραγματευθῇ διὰ μακρῶν τὸ «σημαντικὸ πρόβλημα». Ἡ ἐργασία αὐτῆ, ὅπου τὰ λίγα πὸν ἐσημείωσα πρὶν θὰ εὗρισκαν, ὑποθέτω, πλατιὰ ἀνάπτυξη, πλουτισμένα μὲ συγκριτικὴ τῶν κειμένων, δὲν εἶδε ἀκόμη τὸ φῶς.

la multiplicité étalée *partes per partes*».) Ὁ Fernandez ὑποστηρίζει ὅτι ἡ προσωπικότητα πρέπει νὰ βασιζέται στὴν «πνευματικὴ πρόοδος». Κάθε ἐμπειρία πρέπει νὰ τὴν ἀποχωρίζουμε ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς πὸν τὴ συνδέουν μὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα δηλαδὴ ἐκεῖνα πὸν προσδιορίζουν ἀπλῶς τὸ φαινόμενο, νὰ τὴν ἀπλοποιοῦμε καὶ νὰ τὴν μεταφέρουμε στὸν τόνο τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις, ἡ νόηση πρέπει νὰ καταρτίσῃ ἀξίες θεϊκῆς, οὐσιαστικῆς, ὀριστικῆς προσαρτημένες στὸ σύστημα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Αὐτὸ σημαίνει νὰ «διατηρῆς» ἐντυπώσεις, ὅχι νὰ μένης προσκολλημένος, σύ, στ' ἀντικείμενά τους. Ἡ νόηση ὀφείλει νὰ ξεπερνᾷ τὶς ἀσυνάρτητες ἀντιδράσεις τῆς εὐαισθησίας καὶ νὰ δημιουργῇ «μέλλον». Εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ συμπήξῃ κανεὶς προσωπικότητα ζωντανή, εὗρισκόμενη σὲ «διαρκῆ αὐξηση», πὸν τὰ στοιχεῖα τῆς νὰ ὑπακούουν σὲ μιὰ κεντρικὴ ἔλξη· μόνον ἔτσι διαμορφώνεται «ἐνυς πυρήνας συναισθηματικῆς ἀντιστάσεως καὶ συγχρόνως μιὰ δέσμη τάσεων προσανατολισμένων πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση». Ὁ Fernandez βρίσκει τὸ ὑπόδειγμα σὲ δυὸ ἄγγλους, τὸν Newman καὶ τὸν Meredith, ἀνθρώπους «πὸν στερεώνουν τὸ αἰσθημά τους μὲ τὴ σκέψη τους καὶ ἀποδεικνύουν τὴ σκέψη τους μὲ τὴ ζωὴ τους». Ὅταν ἀπεναντίας, ἀντὶ νὰ ἐκμεταλλεύεται κανεὶς, ἀντὶ νὰ συγκεντρώσῃ καὶ νὰ συνθέτῃ τὴν πεῖρα του, διαχύνει τὸ ἐγώ του μέσα σ' αὐτὴ, αἰχμάλωτος τοῦ χρόνου κατ' ἑαυτὸν καὶ τῶν τόπων ὅπου ἐπέρασε ἡ ζωὴ του, ὅπως ὁ Proust, τότε φυσικὰ δὲν μπορεῖ ἄλλοιῶς νὰ πετύχῃ τὴν ταυτόχρονη συνύπαρξη τῶν στοιχείων τοῦ ἑαυτοῦ πὸν σὲ ὀρισμένη στιγμή τῆς διαρκείας του, πὸν μόνον αὐτὴ δίνει τὴν πλήρη ἐναίσθηση τοῦ ἐγώ, παρὰ μόνον μὲ τὴ σύμπραξη τῆς μνήμης, τὴν τυχαία καὶ τὴν ἀπρόβλεπτη: «γιὰ νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ νὰ ποθήσουμε, γιὰ νὰ θελήσουμε, πρέπει νὰ ὑποστοῦμε πρῶτα μιὰ μειεψύχωση ἀπὸ τὴν ἀνάποδη...» Ἡ ψυχολογικὴ μας ζωὴ θ' ἀποτελεῖται τότε ἀπὸ «κύματα ἀνεξάρτητα καὶ μεταβατικά», πὸν ἡ συνείδηση θ' ἀκαταγράφη ἀπλῶς τὸ πέρασμά τους. Ἀτομο ὅμως ἔτσι ὀργανωμένο δὲν μπορεῖ νὰ

έγγυηθῆ τοὺς λόγους του καὶ τὶς πράξεις του, δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐξυπηρετήσῃ καμμιὰ ἰδέα προόδου.

Ἡ γνώμη τοῦ Fernandez σημειώνει ἀποφασιστικὴ ἀντίδραση ἀντίκρου στὴ διάσπαιση τοῦ ἐγώ, ἀντίκρου στὸν ἀνερομάτιστο χαρακτήρα ποὺ παρουσίασε ἡ σύγχρονη ψυχολογία, καὶ πού, μετὰ τὸν Proust, ἐπρόβαλε ἀκόμη ἐντονώτερος στὸ μεταπολεμικὸ μυθιστόρημα. Ἡ κριτικὴ του ἀπὸ μιὰν ἀρχὴ ἐκπορεύεται: τὴ γνώριμη ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὸν οὐμανισμό ἰδέα τῆς ἀγωγῆς τοῦ ατόμου πού, ἀνεξίτητα ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς, ἀποβλέπει νὰ διαπλάσῃ ἀνθρώπους ἀποτελεσματικούς, σὲ ὅποια σφαῖρα δράσεως — ἀνθρώπους ἐξοπλισμένους μὲ ἀσφαλο ἀτομικὸ γνώμονα, ποὺ νὰ διαθέτουν σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς ὁμοίομορφη ἐσωτερικὴ κύρωση τῶν ἐκδηλώσεών τους καὶ νὰ προχωροῦν διαρκῶς ἐνισχυμένοι πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση καὶ τὴν ὠριμότητα. Παρόμοια συγκρότηση τοῦ ἐγώ δὲν ἐξουδετερώνει βέβαια τὴ συμβολὴ τῆς μνήμης, ἀλλὰ τὴν ὑποτάσσει σὲ κάποια μέθοδο διαλογῆς. Ἐντοπισμένη στὰ ἀφηρημένα ὅρια τοῦ προβλήματος τῆς προσωπικότητας, ἡ «θέση» τοῦ Fernandez φαίνεται ἐπίκαιρη καὶ σημαντικὴ.

Ὅμως, τὸ κριτικὸ κοίταγμα τοῦ Proust μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἰδεῶν αὐτῶν εἶναι, νομίζω, ἀστοχο. Τὰ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας ποὺ ὁ Proust ἐξαντικειμενεύει καὶ τοποθετεῖ, ἀκίνητα, στὶς «γωνιῆς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ διαστήματος», καὶ μαζὶ μ' αὐτά, ἀναπόσπαστα, τὰ κομμάτια τοῦ ἐγώ ποὺ τὰ ἔζησε, εἶναι τέτοιαι φύσεως, ποὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοσθῆ τὸ ἀντίθετο

processus, ἢ συμπύκνωσή τους δηλαδὴ σ' ἓνα ψυχικὸ «σῶμα». Ὁ Proust κνηγᾷ μέσα ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τῆς αὐθόρμητης μνήμης τὴν αἰσθητὴ ὑφὴ τῶν πραγμάτων, κα' ἀκόμη τὶς ἀσπίθμητες καταστάσεις τῆς συνειδήσεως, τὴν ἀπόχρωση, τὴ μουσικότητα μιᾶς ἐποχῆς τοῦ ἐγώ, στοιχεῖα δηλαδὴ κατ' ἐξοχὴν irréductibles, ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀπλοποίηση, μεταπλάσεις καὶ προσαρμογές. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν μποροῦν λοιπόν, ὅπως εἶπα, κα' ἐξ ἄλλου δὲν χρησιμεύουν, νὰ ἀκεραιωθοῦν σὲ πλαστικὴ προσωπικότητα ποὺ νὰ ξετυλίγεται καὶ ν' αὐξάνη, συστηματικά, μὲ προσθέσεις καὶ ἀφομοιώσεις διαρκῶς καινούργιες. Ἐπειτα, ὁ Proust ἦταν προσωπικότητα καλλιτεχνικὴ. Ἡ μετατροπὴ τῶν «αἰσθήσεων» σὲ «συναισθήματα», ποὺ γυρεύει ὁ Fernandez, δὲν θὰ τοῦ πρόσθετε αἰσθητικὸ κέρδος. Ἀντικείμενο τῆς προσπαθείας του ἦταν ἡ γνώση καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ ἐγώ, ὅχι ἡ ὀργάνωσή του καὶ ἡ σταδιοδρομία του στὴν πράξη. Καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Proust ἀπέδειξε ὅτι γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς συνειδήσεως, γιὰ τὴ σύναξη τοῦ ἀποταμιεύματος τῆς ζωῆς μὲ τὸ ὅποιο δημιουργεῖται ἡ τέχνη, ἡ μνήμη εἶναι τὸ ἀναντικατάστατο ὄργανο — ἡ μνήμη ἢ ἀφημένη στὸν ἑαυτὸ της, ἢ ἀπερίσπαστη καὶ ἀκυβέρνητη, ποὺ ἢ μόνωση τὴν φέρνει σὲ ἐνταση φανταστικὴ. Ἐγραψε τὸ ἔργο του ὅταν ἡ ἀρρώστεια τοῦ εἶχε σχεδὸν διακόψει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν κόσμον καὶ ἡ ζωὴ του εἶχε κλείσει στὸ παρελθόν: «ἔνιωσα τότε, ὅτι ποτὲ ὁ Νῶε δὲν εἶδε τόσο καλὰ τὸν κόσμον, ὅσο μέσα ἀπὸ τὴν κιβωτό, παρ' ὅλο ποὺ ἦταν κλειστὴ κα' ἦταν νύχτα στὴ γῆ».

Δ. ΝΙΚΟΛΑΡΕΪΖΗΣ

